

İLGİNÇ YÖNLERİYLE SULTAN MELİKŞAH

ALİ SEVİM

Büyük Selçuklu Devleti'nin azamet devrinin hükümdarı olarak tarihe geçmiş olan Sultan Melikşah, 6 Ağustos 1055'de dünyaya gelmiştir. Daha küçük yaşlarda iken babası Sultan Alp Arslan'la birlikte sefere çıkmak suretiyle, devletin fetih planları çerçevesinde, görev yapmaya ve dolayısıyla da tecrübe kazanmaya başlamıştı. Onun çıktığı seferler sırasında kazandığı başarılar nedeniyle Sultan Alp Arslan, son derecede sevinmiştir¹. Daha sonra Alp Arslan, oğlu Melikşah'ı *Karahanlı* hanedanına mensup olan Celâliye Terken Hatun'la *Merv* kentinde evlendirdi. Alp Arslan, *Üstyurt* ve *Mangışlak*'a sefer düzenledikten sonra *Nişabur*'a yakın *Râdgân* kentinde büyük bir tören düzenleterek "Oğlu Melikşah'ı *veliaht* yaptığını" açıkladı ve *Selçuklu* emirlerine "Kendisinden sonra Melikşah'ı *sultan* olarak tanımaları hususunda teker teker ant içirdi, *hil'atler* verdi ve "Yönetimine Melikşah'ı atadığı *Şiraz* ve *İsfahan* kentlerindeki camilerde, kendi adından sonra onun adının da hutbelerde okutulmasını" emretti ve onun emrine 15 bin kişilik bir askerî birlik de verdi, daha sonra da Melikşah'ı, omuzunda hükümdarlık ve tâbiilik simgesi olan *eyer örtüsü* (*gâşiye*²) olduğu hâlde, ata bindirip onun önünde birkaç adım yürüdü. Oğlu Melikşah hakkındaki bu isteğini tekrarlamak amacıyla Alp Arslan, *Malazgirt Savaşı*'na başlamadan önce, eşine ve veziri *Nizam ülmlük'e* "Savaşta şehit olursam *Büyük Selçuklu Devleti* tahtuna oğlum Melikşah geçmelidir" dedi. Sultan, bu isteğini *Berzem* kalesi kumandanı *Hârezmlî Yusuf* tarafından ağır bir biçimde yaralanıp ölmeden önce, beraberindeki veziri ve kumandanlarına söylediği vasiyeti³ arasında "oğlu Melikşah'ı Sultan ve *Nizam ülmlük'ü* de onun veziri olarak tanıyıp onlara itaat et-

¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953), s. 9-12; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara 1995), s. 76-77.

² Bk. E. Merçil, "Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dâir Bazı Örnekler", *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara 1985, s. 321-323

³ Bu vasiyetin ayrıntısı hakkında bk. Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, II., Sultan Alp Arslan Dönemi" *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt XIX, sayı 23, s. 49-50; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 74.

melerini” de söylemiştir. Melikşah'ın *veliahtlığı*'nın Abbasî halifesi el-Kaim Biemrillah'ın da onaylaması gerektiği için sultan Alp Arslan, halifeye bir elçi göndererek bu hususta ondan izin istedi. Sultanın bu isteğini uygun bulan halife, Amîdüddeve b. Cüheyr'i hil'atlarla birlikte bir *tevkî*, bu sıralarda *İsfahan*'da bulunan Melikşah'a göndermiş, o da *veliahtlık* iznini içeren *tevkî* ve *hil'atları* ona vermiştir⁴. Sultan Alp Arslan'ın ölümü (24 Kasım 1072) üzerine de babasının vasiyeti doğrultusunda devlet erkânı ve komutanlar, Melikşah'ı *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına sultan olarak oturtular; onun sultanlığı halife el-Kaim Biemrillah tarafından da resmen onaylandı. Böylece *Selçuklu* sultanı olan 20 yaşındaki Melikşah, huzuruna gelen devlet erkânına, Nizamülmülk'ün “Ey sultan hadi konuş” demesi üzerine “Sizin benden büyüğünüz benim babam, ortancanız kardeşlerim, küçükleriniz de benim oğullarımdır” demek suretiyle onların kalplerini hoş tutup kendine bağlamaya çalıştı, daha sonra da hep birlikte *Merv*'e giderek babasının cesedini, dedesi Çağrı Bey'in mezarının yanına defnettiler⁵.

Kavurt Bey'in Son İsyanı ve Sultan Melikşah

Sultan Melikşah, *Selçuklu* tahtına çıktıktan sonra ülke içindeki huzursuzlukları önleme ve *Selçuklu* sınırlarını koruma hareketlerine başladı. Özellikle amcası *Kirman* hâkimi Kavurt Bey'in, kardeşi Alp Arslan'ın ölümü üzerine kendisine “Ben, büyük kardeş, sen küçük olan oğuldan daha çok *Selçuklu* tahtına lâyıkım” diyerek isyana kalkışması üzerine Sultan Melikşah, beraberinde veziri Nizamülmülk, ordusu, komutanları ve *Selçuklu* vasalı *Arap* emîrleri olduğu hâlde, Kavurt Bey'e karşı harekete geçip *Hemedan* yakınlarında onunla savaşa başladı (15 Nisan 1073); Kavurt Bey, yenilgiye uğrayıp *Hemedan* dağlarına kaçmasına rağmen ele geçirildi. Bu arada Melikşah, *Hemedan*'a geldi ve veziri Nizamülmülk'ün de etkisiyle “Kavurt'un derhal öldürülmesini” emretti. Bir ara yakalanıp kendisine teslim edilen emîr Savtekin⁶ tarafından yaya olarak sultanın huzuruna getirilen Kavurt Bey, ona saygısını göstermek amacıyla önünde yere eğilip onun eliri öptü. Bunun üzerine sultan, ona “Ey amca, böyle yorgun ve perişanlık do. aysıyla ne hâle gelmişsin! Bana karşı giriştiğin bu isyan hareketinden hiç utanmıyor musun? Sen, kardeşin olan

⁴ Bu hususta ayrıntı için bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 12-13; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 77.

⁵ Bu konuda bk. A. Sevim, a.g.mak., s. 1-2

⁶ Bk. E. Merçil, “Emîr Savtegin”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 6, İstanbul 1975, s. 63 - 74.

babam Alp Arslan'ın ölümü dolayısıyla bir yas günü düzenlemediğin gibi, onun kabrine örtülmek üzere bir örtü bile göndermedin, halbuki yabancılar dahi onun ölümü dolayısıyla yas tuttular, sen ise bir kardeş olarak onun vasiyetini bir tarafa atarak şenlik yapıp eğlendin. Fakat Ulu Tanrı, senin bu kötü hareket ve davranışlarının karşılığını işte sana böyle verdi" dedi. Kavurt Bey ise sultanın bu sözlerine cevap olarak "Tanrı'ya ant olsun ki ben, sana karşı asla harekete geçmek istemedim, ancak senin askerlerin bana, gece, gündüz mektuplar gönderip 'Acele kendilerine gelmemi' bildirdiler. İşte bu nedenle ben, Ulu Tanrı'nın benim hakkımda takdir buyurup yerine gelmesini istediği şey sebebiyle bu isyan harekâtuna giriştim" dedi⁷.

Sıbt'ın eserinde (*Mir'âzü'z-zaman*), Sultan Melikşah - Kavurt Bey ilişkileri hakkında şu ilginç kayıtlar yer almaktadır:

Sultan Melikşah, amcası Kavurt Bey'in bulunduğu yeri haber alınca onu yakalaması için birisini gönderdi. Bir tepe üzerinde oturmakta olan sultan, yiyecek istedi ve kendisine hemen getirilen bu yiyecekleri vasal Arap emirleri Müslim b. Kureyş, İbn Mezyed ve İbn Verram'ı çağırarak onlarla birlikte yedi. Daha sonra sultan, atına binmişti ki tam bu sırada, yakalandıktan sonra atından indirilen ve başındaki külâhı alınıp sultanın yanına getirilen Kavurt Bey'e sultanı ululaması için "Yeri öp!" denildi, fakat o, bunu yapmadı. Bunun üzerine sultan, ona yaklaşmış boynuna sarıldı ve "Ey amca, sen çok uzak bir yerden geldin, atına bin ve bizimle gel!" dedi ve hemen de oradan ayrıldı. Emîr Savtekin de kendisine teslim edilen Kavurt Bey'i alarak kendi özel çadırına götürüp göz altına aldı. Bu sırada Kavurt Bey, Sultan Melikşah'a ulaştırılmak üzere şunları söyledi: "Bundan sonra ülke ve hükümdarlıkla asla ilgilenmeyeceğim, sultana muhalefet yoluna gitmeyeceğim. Bütün mallarım, kent ve kalelerim ve kölelerim sultanın olsun. Ben, bir mescit köşesinde oturup dünyadan göç edinceye kadar Tanrı'ya yalvarıp yakarmakla meşgul olarak gece, gündüz zincire bağlı bir hâlde kalayım, böylece tek başıma olup Tanrı fikrinden uzak kalmayayım. Beni öldürtmek suretiyle *Selçuklu* hanedanını mahvetme ve benim hakkımda Nizamülmlük'ün sana söylediği söze ve ettiği tavsi-

⁷ Bk. A.Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin *Mir'âtü'z-zaman Fi Tarihi'l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler*, III., Sultan Melikşah Dönemi" *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, cilt XX, sayı 14, s. 3; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuk-Nâme I*, hazırlayan E. Merçil, İstanbul 1977, s. 118- 119; ayrıca bk. A. Sevim-E.Merçil, g.e., s. 80.

yeye kulak asma ve bana *Türklere* yakışacak şekilde davran! Ben babanın ölümünden beri sarf ettiğin bütün paraları sana vereceğim. Ülkemi sana teslim edip *Suriye*, ya da *Hicaz*'a gideceğim". Çok geçmeden *Hemedan*'a götürülüp Ebû Hâşim el-Câferî'nin evinde hapsedilen Kavurt Bey, kendisine gönderilen bir *Kıpçak* tarafından boğazına yayının kirişi geçirilip öldürüldü (Nisan/Mayıs 1073)⁸.

Kavurt Bey'in özellikle vezir Nizamülmülk'ün sultan üzerindeki sürekli etkisi sonucunda öldürülmesini haber alan *Selçuklu* ordusundaki askerler, Nizamülmülk'ü yüzüne karşı lânetleyerek bağırıp çağırdılar, hattâ ordudan ayrılıp başka tarafa çekildiler ve ona "Sultan Alp Arslan, böyle mi vasiyette bulundu? Halbuki o, Kavurt Bey'e belirli bir miktar para ile *Kirman* ve *Fars*'ın verilmesini ve kendi eşi *Seferiyye Hatun*'la da evlenmesini vasiyet etmişti" dediler. Daha sonra askerler, ülkede birçok şeyleri yağmalayıp ele geçirdiler. Askerlerinin bu tutum ve davranışlarından endişeye kapılan Sultan Melikşah'a veziri Nizamülmülk, "Bu duruma karşı sen mi önlem alacaksın, yoksa ben mi?" deyince sultan "Tabii ki sen" dedi. Bunun üzerine Nizamülmülk, bu askerlere para ve ıktâlar verdi, böylece onlar, sultan ve Nizamülmülk'e karşı olan olumsuz tutum ve davranışlarından vazgeçip sükûnet buldular ve orduya geri döndüler. Sultan, vezirinin bu başarısı üzerine onun ıktâlarına, aralarında *Tus* kentinin de bulunduğu yeni ilâveler yaptı; ayrıca ona *hil'at* giydirip çeşitli armağanlarla "*Atabek*" unvanını⁹ da verdi¹⁰.

Sultan Melikşah'ın Oğlu Davud'un Ölümü ve Sultanın İlginc Durumu

Sultan Melikşah'ın hayatında en çok üzüntü duyduğu olay, eşi *Terken Hatun*'dan olan oğlu *Davud*'un 12 Mayıs 1082'de *İsfahan*'da ölümüdür. Bu sebeple sultan, daha önce hiç görülmemiş şekilde son derecede çok acı çekti, hattâ birkaç kez kendini öldürme girişiminde dahi bu-

⁸ Kavurt Bey'in isyanı, yakalanıp, öldürülmesi hakkında bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 4-5; E. Merçil, *Kirman Selçukluları* (İstanbul 1980), s. 45-63 (Bu eserde çeşitli kaynak ve araştırmalardan yararlanılmak suretiyle oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiştir); Kavurt Bey'in öldürülmesinde de uygulanan hanedan mensuplarının öldürülmesi sırasında kanlarının akıtılması yasağı hakkında bk. M.F. Köprülü, "Hanedan âzasının idamında kan dökme memnûiyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi* (1941/42), I, 1-9. Bu töre'nin değişik bir uygulaması hakkında bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, 3. Baskı. TTK. Yay., s. 83; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 20-23; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 78-81.

⁹ Eski ve yeni *Türk* lehçelerinde "Baba" anlamına gelen ata ile *beg* (*Bey*, *emîr*) sözcüklerinden oluşan *Atabek* hakkında bk. M.F. Köprülü, *İA*. "Ata" mad. ve bu maddedeki "Atabeğ".

¹⁰ Bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 5, not nr. 6'daki eserler; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 26-27.

lundu, fakat kendisinin ileri gelen yakınları, ona engel olmak için onun boynuna sarılıp yanından hiç ayrılmadılar, çünkü onun sabır ve dayanma gücü son derecede zayıflamıştı. O, hep oğlunu koklayıp duruyor, bu nedenle onun cesedinin yıkanmasına engel oluyordu. Yeme ve içmeyi de bırakan sultan, sürekli olarak giysisini çekiştirip duruyordu; kendisini teselli etmek isteyenleri dinlememek için kaldığı yerin kapılarını kapattırdı. Bu arada *Türkmenler*, *Türk* matem töresi gereğince *Sultanlık Sarayı*'nda toplanıp saçlarını, başlarını yoldular, *Saray*'daki kadınlar, hizmetkârlar ve diğer *Saray* mensuplarının kadınları da onlara katılıp aynı şeyleri yaptılar. *Selçuklu* ülkesindeki halk da yedi gün süreyle evlerinde ve sokaklarda yas tuttular, atlarının alınlarındaki kâkülleri kestiler, eyerlerini ters çevirdiler ve üzerlerine karalar sürdüler. Bu yasla ilgili olarak *İsfahan*'dan *Bağdat*'a gönderilen bir mektupta "Benim bu mektubum, bir saatte üzüntüden alt-üst olan bir ülkeden geliyor. Ben, böyle bir olaya şimdiye kadar hiç tanık olmadım" denilmiştir.

Oğlunun ölümünden bir ay geçtikten sonra ava çıkan sultan, bir kağıt parçasına şu ilginç yazıları yazmıştır:

"Ey oğlum D a v u d ! Sensiz ava çıktım, senden ayrılmamın bana verdiği sıkıntı ve senden uzak kalmamın getirdiği bir yalnızlık içindeyim. Böylece ben, feleğin seni benden aldığı, bu sebeple gecelerimi uykusuz bıraktığı, hayatımı berbat ettiği, ciğerimi parçalayıp üzüntümü ve sıkıntımı artırdığı için ağlıyorum. Hadi bana, benden ayrıldıktan sonraki durumunun nasıl olduğunu haber ver! Ölüm, seni değiştirdi mi? Mezar kurtları senin vücudunu ne yaptı? Toprak, yüzüne ve gözlerine ne yaptı? Şu anda sen de benim gibi üzüntülü müsün? Seni ne kadar çok özleyorum, senin için ne kadar üzülmüyorum ve acı duyuyorum. Vâh senin yokluğuna vâh." Sultanın bu acıklı ve ilginç sözlerinin yazılı olduğu kâğıt parçası vezir N i z a m ü l m ü l k'e götürülüp verildi, o da bunu okuyunca hüngür hüngür ağlamaya başladı ve derhal ileri gelen devlet adamlarını yanına çağırıp onlarla birlikte D a v u d'un mezarına giderek bu kağıdı kabre karşı okudu. Bunun üzerine onlar, hep birlikte feryat ve figanlar edip ağladılar. Bu sıralarda *Selçuklu* ülkesinde de sanki D a v u d, yeni ölmüş gibi, daha önce tutulan yaslar tekrar edildi. Ayrıca *Halifelik* veziri A m i d ü d d e v l e, *Halifelik Sarayı*'ndaki *Selâmlık*'ta üç gün süreyle yas tutup taziyeleri kabul etti¹¹.

¹¹ D a v u d 'un ölümü hakkında bk. A. Sevim, a.g. makl. "III., Sultan Melikşah Dönemi", s. 45-46; Ahmed Bin Mahmud, I, s. 139-141. Bu hususla ilgili araştırmalarda Krş. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 150; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 201'deki not nr.8'de son derecede az ve yetersiz bilgiler yer almıştır.

Tekiş'in İkinci İsyanı ve Sultan Melikşah'ın İlginç Davranışları

Bilindiği üzere Sultan Melikşah'ın kardeşi *Belh* ve *Toharistan* bölgesinin vasal yöneticisi olan Tekiş, isyana girişmişse (1081/82) de başarılı olamayınca Melikşah'ın huzuruna gelip af dileğinde bulunmuştu. Fakat o, daha sonra Sultan Melikşah'ın *Musul* yörelerinde bulunduğu sıralarda, ikinci kez sultana karşı isyana başladı (1084/85). Bu konuda öteki ilgili kaynaklarda yer almayan ilginç bilgiler, *Sıbt*'in eserinde (*Garsun nî'me M u h m m e d b. Hilâl es - S â b i*'in kaybolması sebebiyle bugün elimizde bulunmayan *Uyûnü't-tevârih* adlı eserinden naklen) kaydedilmiştir. Bu kayıtlara göre Sultan Melikşah, *Musul*'da bulunduğu sıralarda Tekiş hakkında kendisine şu haberler ulaştırıldı:

Tekiş, isyana başlayıp harekete geçerek *Horasan*'daki *Mervürrûd*'a geldi ve kenti tahrip ederek halkın mal ve paralarını yağmalattı, daha sonra da yine *Horasan*'daki *Mervüşşâhican*'a gelerek hile ile şehrin kapısını açtırdı, böylece şehre giren Tekiş, burada da üç gün sürekli olarak halkın mal ve paralarını yağma ile kadınlara tecavüz ettirdi. Bu arada Tekiş ve adamları, *Ramazan*'da şehrin *Ulu Camii*'nde içki içtiler ve kâfirlerin bile hoş görmeyeceği kötü şeyler yaptılar, ayrıca kenti de tahrip ettiler. Daha sonra Tekiş, Sultan Melikşah'ın nâibi Mesut b. Yâhız et-Türkmânî'nin içinde bulunduğu *Serahs*'a yöneldi. Bunu haber alan Mesut, çok sağlam surları olan, bu nedenle kolay kolay ele geçirilemeyen kent kalesine çıkıp savunma hazırlıkları yaptı. Kaleyi günlerce kuşatan Tekiş, Mesut'a bir takım hileli haberler gönderdi, fakat Mesut, ona "Güya sen, Sultan Melikşah'a ait bayraklar açıyorsun" cevabını gönderdi. Kuşatmayı sürdüren Tekiş, kale surlarına karşı mancınıklar kurdurup savaşı sürdürmekte iken "Sultanın *Rey* kentine geldiğini ve kendisinin isyana devam ile savaştığını haber aldığını" öğrendi. Bu arada *Selçuklu* ordu komutanları, sultana "Orduyu *Hâsların* komutasında Tekiş'e karşı sevk-dip kendisinin de arkadan bizzat harekete geçmesini" bildirdiler. Bunun üzerine davullar, camuzlara yükletildi; bunlar, altı günde *Nişabur*'a ulaştılar. Bu arada da Sultan Melikşah, Mesut'a bir mektup gönderip "Davul sesini falan vakitte duyunca askerlerle davulların önüne çık, biz de onların arkasından geliyoruz" dedi. Fakat bu sırada Tekiş'in öncüleri, sultanın bu mektubunu Mesut'a getiren casusu yakalayıp Tekiş'e getirdiler. Mektubun kapsamına vâkıf olan Tekiş, korku ve dehşete kapıldı ve acele olarak alabildiği kadar gerekli eşyalarını topladı, geri kalanlarını da ateşe verip kale

kuşatmasından ayrılarak *Merv*'e geldi, fakat halk kent kapısını yüzüne kapatıp onunla savaşmaya başladılar ve onun burada bıraktığı askerlerinden bir bölümünü öldürdüler. Öte yandan *M e s u t b. Yâ h ı z*, *Serahs*'a ulaşan *B o z a n*'ın öncü kuvvetlerine gelip katıldı. Böylece bu *Selçuklu* kuvvetleri, *T e k i ş*'in peşine düşüp onun bütün hareketlerini yakından gözetlemeye başladılarsa da ona karşı herhangi bir saldırıya geçemediler. Bu arada *Belh*'e ulaşan *T e k i ş*, mal ve yiyecek maddelerini almak için burada ikamete başladı, fakat bu sıralarda Sultan *M e l i k ş a h* da *Belh*'e yaklaşmıştı. Bunun üzerine o, *Venenc* kalesine çıkıp sığındı ise de sultanın kendisini izlemesi sebebiyle buradan ayrılarak bu yöredeki bir otağa gelip konaklamaya başladı. *M e l i k ş a h*'ın emîri *A r t u k B e y* de hayvanlarını otağa salan bura sahipleriyle birlikte bulunuyordu. Bu arada buradaki dar bir geçide kuvvet yerleştiren *T e k i ş*, beraberindeki emîrleri de *Venenc* kalesinin çevresine yerleştirdi. Öte yandan Sultan *M e l i k ş a h*, atuna binip oradaki dar geçidi yukarıdan görebilen bir dağın tepesine çıktı ve buradan, *T e k i ş*'in bulunduğu yere ulaşılabilmesi kuvvetle muhtemel olan bir yer görüp tespit etti. Bu arada sultan, *T e k i ş*'in bağışlanması amacıyla kendisine gelen *Gazne* hâkimi *İ b r a h i m b. M e s u t*'un elçisine “Biz, şu an bulunduğumuz yerden çekilecek olursak bu kez size karşı askerî harekâta başlarız; çünkü senin emîrin, *T e k i ş*'i bize karşı isyana kıskırttı” dedi. Bunun üzerine elçi sultana, benim emîrim “Ben, sultanla aramızda olan ahde *Gazne*'den vazgeçip halkını ve mallarını *Hindistan*'a nakletmek zorunda kalsam da, sâdik bulunuyorum ve bu ahdimi devam ettiriyorum. Seninle savaşmaktan *T a n r ı*, beni korusun. Böylece ben, sana itaat ile tâbi olmam dolayısıyla senin kalbindeki benim hakkımda olan olumsuz şeyler ortadan kalkar” dedi. Elçinin bu sözleri üzerine sultan, ona “*T e k i ş* için emîrinizle aramızdaki dostluğu ve yakınlığı asla bozmak istemeyiz” dedi. Öte yandan *T e k i ş*'in ordusunda, çok kötü ve yok olma durumuna düşmeleri sebebiyle kaynaşmalar başladı. Bu nedenle askerler *T e k i ş*'e karşı fikir ve niyetlerini değiştirdiler. Bu durumu anlayan *T e k i ş*, esasında hile yapmak, fakat görünüşte iyi ve hoş görünmek amacıyla sultana bir elçi gönderdi. Önce vezir *N i z a m ü l m ü l k'e*, sonra da sultana gelen bu elçiye sultan, “*T e k i ş*'ten bir elçinin, ya da bir mektubun *Gazne* hükümdarına gönderilmesinden korkup çekindiniz ve sizin hakkınızda hiç kimse ona hitap etmeye cesaret edemez” dedi. Bunun üzerine elçi, *N i z a m ü l m ü l k'e* gelip “*T e k i ş*, bütün yetkilerini sana vermiş ve işlerinin yürütülmesini sana bırakmıştır” dedi ve *T e k i ş*'in şu sözlerini de ona aynen nakletti: “Eğer sen

uygun görürsen ben, sultandan bana bir güven geldikten sonra gider, kendimi sultanın önüne atarım ve elimde bulunan bütün kaleleri ona teslim ederim, çünkü bu kaleler, aramızda vahşet ve kötülüğe sebep oluyor. Ben, bütün bu söylediklerimi kesinlikle aynen yerine getiririm". Elçinin naklettiği T e k i ş'in bu sözleri üzerine N i z a m ü l m ü l k, sultanın yanına gitti ve T e k i ş'in elçisini haber verdi, sultan da ona "Şu an, benim yanımda T e k i ş'in emîrlerinden birisi var, bu, bize yeterli bir durumdur. Eğer T e k i ş, kendi memleketinde oturmak isterse o zaman işler yoluna girer ve kaleler kendisine teslim edilir, böylece de ona olan lütuf ve ihsanımız daha çok artırılır ve istediği şey hususunda bana ant içtikten ve senin ve benim tarafımdan istediği şeye güven duyulduktan sonra da hemen benim huzuruma alınır, yok eğer huzuruma gelmekten korkup çekinecek olursa o zaman ben, ona kendi ülkemizde başka bir yer veririm ve elinde bulunan kaleleri bize teslim edip verdiğim o yere gidinceye kadar ona yolu açarım. Eğer o, *Toharistan*'ı isterse orayı da ona veririm. Benim bundan başka ona hiçbir söz ve cevabım yoktur. Bunu, T e k i ş'in elçisine bildir ve ona 'Bu hususların birisinden dönecek olursa onun boynunu vurdururum' de" dedi. Bu sıralarda bir rastlantı eseri olarak sultanın emîrlerinden birisi, kapıya yakın bir kalenin alt tarafındaki patika yoldan giderken T e k i ş'in sarayın içinde sarhoş bir durumda bulunduğunu gördü ve ona saldırdı ise de adamları, onu koruyup kurtardılar, bunun üzerine T e k i ş yukarıya kaleye çıktı. Çok geçmeden T e k i ş'in sultana gönderdiği elçi, bir süre sonra yeniden geldi ve ona "Ne için geldin?" denilince o da "Sultanın T e k i ş için rızasını almaya geldim" dedi. Bunun üzerine vezir N i z a m ü l m ü l k, elçinin elini tutup sultana götürdü. Sultan onu görür görmez "Ne için geldin?" deyince elçi, "Âdil melikimiz diyor ki 'Ben kaleleri asla teslim etmem, ben, dağın tepesinde olurum, sen de dağın öteki tepesinde olursun, aramızda da vâdi olur, böylece karşılıklı olarak konuşur anlaşırız. Sen, bana *Herat*'ı verir, bunun için bana H â c e - i B u z u r g N i z a m ü l m ü l k'ü gönderir, onunla bu hususları kararlaştırırız. Ben M ü s l i m b. K u r e y s'ten daha aşağı bir insan değilim." Elçinin bu sözleri üzerine sultan, gazaba gelip âdeta çılgına döndü ve "Elçinin derhal boynunun vurulmasını" emretti. Bunun üzerine N i z a m ü l m ü l k, ayağa kalkıp yer öptü ve elçinin öldürülmemesi için sultana yalvarıp yakardı. Esasında bu durum, N i z a m ü l m ü l k'e çok zor geldi ve acı verdi, çünkü o, bu sorunu, sultan *İçki Meclisi*'nde iken acele olarak ona götürüp arz etmişti. N i z a m ü l m ü l k'ün geldiğini öğrenen sultan, âdeti olduğu üzere, ona saygısı sebebiyle "*İçki Meclisi*'nin derhal

kaldırılmasını” emretti. T e k i ş’in elçisinin öldürülmemesi sorununu çözmeyi başaramayan N i z a m ü l m ü l k, buna son derecede üzüldü. Bu arada sultan, “Askerlerin elçinin çevresini kuşatmalarını, daha sonra da kuvvetli bir darbeyle boynunun vurulmasını” emretti. Sultanın bu emri, derhal yerine getirildi, elçinin cesedi de T e k i ş’e gönderildi. Daha sonra Sultan M e l i k ş a h, T e k i ş’i ele geçirmek amacıyla ordusuyla hareket geçti, emir B o z a n’ın komutasındaki sultanın öncü kuvvetleri *Serahs*’a gelip burada bulunan M e s u t b. Yâ h ı z, B o z a n ve P o r s u k’un kuvvetleriyle birlikte T e k i ş’i izlemeye başladılar, sonunda *Venenc* kalesine sığınmış olan T e k i ş’i buradan zorla indirdiler (2 Ekim 1085), gözlerine mil çekilen T e k i ş *Dâmegân*’daki *Fîrûzkûh* kalesine gönderildi, böylece o, ölünceye kadar orada tutuklu kaldı¹².

Sultan Melikşah’ın Kuzey-Suriye Seferi Sırasındaki İlginç Davranışları

Sultan M e l i k ş a h’ın Kuzey-Suriye’ye gitmek üzere¹³ *İsfahan*’dan ayrıлып N i z a m ü l m ü l k’ün oğlu M ü e y y i d ü l m ü l k’ün yönetimindeki *Tekrit* üzerinden *Musul*’a hareket etti. Yolu üzerinde bulunan bir *Arap* kabilesine mensup temsilciler, sultana gelerek “*Elcezire*’de oturmakta olan *Arapların* kendilerine saldırmamaları hususunda lütfedip kendilerine güvence vermesini” dilediler, sultan da onlara bir *ok* vererek “Bunu, *Arapların* obalarına götürüp onlara vermelerini” bildirdi¹⁴. Bu arada bir bedevî *Arap*, sultana gelip “Ey âlemlerin sultanı, bir askeriniz benim mızrağımı aldı” deyince sultan, daima beraberinde bulunup kendisini koruma görevi yapan *Çavuşıyye* (*Savuşıyyen=Çavuşlar*)’ye¹⁵ “Bunu araşturmalarını” emretti. *Çavuşlar*, kısa sürede elinde bedevî *Arabın* mızrağı bulunan o askeri sultanın huzuruna getirdiler, sultan da “Bu askerinin elinin kesilmesini” emretti ve bedevî *Araba* da “Bu kesik eli mızrağının ucuna koy

¹² T e k i ş’in ikinci isyanı ve sonu hakkında, G a r s u n n i ’ m e ’den naklen S ı b t ’ta verilen bu ayrıntılı ve ilginç bilgiler, öteki ilgili kaynaklarda yer almadığı gibi ilgili araştırmalarda da yansıtılmamıştır. Krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., 58-59; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 114-115; *Türk Ansiklopedisi* (TA.) “Tekiş, Şihabüddeve” mad.; Sıbt’daki bilgiler, Ahmed b. Mahmud tarafından da nakledilmiştir. Bk. I, s. 144-149.

¹³ Sultan M e l i k ş a h ’ın Kuzey-Suriye seferi ve daha sonra cereyan eden olayların ayrıntısı hakkında bk. A. Sevim, a.g.e., s. 127-132; Sıbt’daki bilgiler Ahmed b. Mahmud tarafından da nakledilmiştir, bk. I, s. 144-149.

¹⁴ Bu konuda bk. O. Turan, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten* (1945), IX/35, s. 305-18.

¹⁵ *Çavuşıyye* hakkında bk. A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 507.

ve *Araplara* güven verip hoşnut etmek için onların obalarında dolaştır” dedi, bedevî de sultanın bu emrini aynen yerine getirdi.

Gerçekten ilgili kaynak ve araştırmalara yansımayan bu ilginç olay, *Selçuklu* yönetiminin tâbilerine karşı ne derecede adaletli ve koruyucu olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. *Büyük Selçuklu Devleti*'nin Ulu Sultan *Melikşah*'ın bir bedevî *Arabın* şikâyetini dinleyip suçlu bulunan bir *Selçuklu* askerini elini kestirerek cezalandırması, dikkate şayan bir olay olarak böylece tarihe geçmiştir.

Bu olaydan sonra Sultan *Melikşah*, *Musul*'dan ayrıldı (5 Ağustos 1086) ve halkının başvurusu sonucunda *Urfa*'yı ele geçirip *Selçuklu* sınırları içine aldı, bu arada *Câber* kalesi de ele geçirildi. Buradaki hırsız ve fesatçıların başı olan bir adamın karısı, kalenin tepesine çıkarak kendini aşağı attı ise de sadece bacağı kırılıp ölümden kurtulmuştu. Bu olay sultana bildirilince sultan, o kadını yanına getirtip “Niçin canını böyle tehlikeye attın?” diye sorunca kadın da “Tecavüze uğramaktan korktuğum için canıma kıymayı yeğledim” dedi. Kadının bu cevabına çok şaşırın sultan, “Sen nerelisin?” diye sorunca o da “*Dımaşklıyım*” diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan, “Bu kadının ailesine götürülüp teslim edilmesini” emretti¹⁶.

Görüldüğü üzere bu ilginç olay da Sultan *Melikşah*'ın, ülkesinde yaşayan insanların her türlü sorunlarıyla nasıl yakından ilgilendiğini ve onların güvenli ve mutlu olabilmeleri için ne kadar ince ve insafli düşünüp gerekli kararları alarak emirler verdiğini bütün açıklığıyla göstermektedir.

Daha sonra *Haleb*'e gelen Sultan *Melikşah*'a bölgedeki çeşitli *Selçuklu* vasal emirleri, birer birer gelip tâbiyetlerini arz etmişlerdir. *Haleb*'de bir süre kalan Sultan *Melikşah*, buradan daha önce *Süleymanşah* tarafından fethedilen (12 Aralık 1084) *Antakya*'ya gitmiş (Aralık 1086) ve şehirdeki *Süleymanşah*'ın veziri *Hasan b. Tahir* tarafından şehir dışında karşılanmıştır. Sultan, beraberindeki emirlerden *Alpoğlu Yağısıyan*'ı bir miktar askerle şehir *Şihneliği*'ne atadı ve vezir *Hasan*'ı da *Divan* işlerini yürütmekle görevlendirdi. Daha sonra sultan, *Samandağı (Süveydiye)*'na kadar giderek *Akdeniz*'e ulaştı. Denizi büyük bir heyecanla seyreden sultan, hükümrانlığı altında bulunan ülkelerin babası *Alparslan* dönemindekinden daha

¹⁶ İlgili araştırmalarda yer almayan bu olay hakkında bk. A. Sevim, a.g.makl., s. 69 ve Ahmed b. Mahmud, I, s. 151.

geniş bir hâle gelmesi nedeniyle T a n r ı'ya şükretmiş, bu düşüncelerin kendisinde oluşturduğu gurur ve heyecanla atını dalgalı denize sürerek elindeki kılıcı üç kez sulara daldırıp çıkartmış ve “İşte T a n r ı, Doğu Denizi'nden Batı Denizi'ne kadar olan ülkelerin hâkimiyetini bana verdi” dedikten sonra da namaz kılarak kendisine ihsan ettiği bu lutf ve inayetten dolayı T a n r ı'ya şükretmiştir. Bu arada sultan, deniz kıyısından bir miktar kum almış ve daha sonraki bir zamanda babası A l p A r s l a n'ın Merv kentindeki mezarına gidip “Ey babam A l p A r s l a n, sana müjdeler olsun, henüz bir çocuk olarak bıraktığın oğlun, dünyayı baştan başa fethetti” demek suretiyle haklı ve gururlu duygularını belirtmiştir¹⁷.

Sultan Melikşah'ın Bağdat'ı İkinci Ziyareti ve Cereyan Eden İlginç Olaylar

Sultan M e l i k ş a h, beraberinde veziri N i z a m ü l m ü l k olduğu hâlde, 5 Kasım 1091'de ikinci kez Bağdat'a geldi, kendisini Halifelik vezir vekili E m î n ü' d - d e v l e E b û S a' d b. M a v s â l â karşıladı. Sultanın bu gelişi sebebiyle kardeşi Suriye meliki T u t u ş, Haleb emîri A k s u n - g u r, Urfa emîri B o z a n, emîr Ç u b u k ve diğer Selçuklu emîrleri Bağdat'a çağrılmışlardı. Sultanın Bağdat'a gelmesi dolayısıyla Bağdat'ta büyük şenlikler yapıldı. Bu cümleden olarak gece sohbeti yapılan Sümeyriyye gemilerinde ve büyük kayıklarda büyük mumlar yakıldı; her kayıkta büyük bir çardak bulunuyordu. Böylece Dicle ırmağı meşalelerle süslendi. Bağdat halkı, bunu seyredip neşelenmek amacıyla evlerinden çıkarak Dicle ırmağı kıyısına gelip geceyi burada geçirdiler. Vezir N i z a m ü l m ü l k ve diğer ileri gelen devlet adamları, bu ilginç manzara karşısında yapılan büyük gösterilere katıldılar, çeşitli eğlence ve oyunlar eşliğinde gemi ve kayıklarla Dicle ırmağında dolaştılar; büyük gemilere odun doldurulup ateşler yakıldı. Bu arada Bağdat'ın batı kesimindeki halk, ellerinde birer, ikişer mum olduğu hâlde, Dicle ırmağının kıyısına indiler. Sultan Sarayı'nın (Dârü'l-memleke) damından Dicle ırmağına doğru birbirine sıkı sıkıya bağlanmış halatlar uzanıyordu. Bu sıralarda da bir adam, ırmakta bulunan Sumeyriyye gemisine iplerle tırmanır, orada ateş yakıp tekrar aşağı inerdi. Bu eğlenceler sırasında da Sultan M e l i k ş a h için Milâd (Doğum günü zamanı)¹⁸ töreni yapıldı. Dönemin şâirleri, bu gecede olup bitenleri yazdıkları şiirlerde de

¹⁷ Bu hususta bk. A. Sevim, a.g.e., s. 129-131; krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 93-94.

¹⁸ Bu sözcük için bk. İA. “Milâd” mad.

dile getirmişlerdir. Bu şâirlerden Ebu'l-Kasım el-Mutarrız da bu hususta şöyle bir şiir yazmıştır:

Âşıkların üstünde yanan her ateş,
 Ya kalbinin ateşidir, ya da Sudak gecesinin ateşidir.
 Zifiri karanlık, şafağın aydınlığına karıştı....
 Güneş, orada dolunayı ziyaret etti.
 Yeryüzüne, kavuşma ve ayrılık yerlerinin arasına,
 Kendi cevherlerinden bir örtü yaydı...
 Işıldayan kandiller gibiydi... Kovulmadan ve yanmadan
 Gökyüzüne inmişti...
 Ne tuhaf bir ateş! Rıdvan, onu aevlendiriyor,
 Mâlik ise ondan korkuyor!...
 Cennet bahçelerinin kendisine gülümsediği
 Bir mecliste dişleri, ıslıl ıslıl parlıyor...
 Mumların öyle gözleri var ki, şafağın yıldızları,
 Her bakışında onlardan dert yanıyor...
 Üzerinde yaprak bulunmayan dal gibi salınan
 İnce bellilerden ışıklar saçılmaktadır.
 Şaşıyorum doğrusu, yaşaması için boynunun vurulması
 Gerektiği hâlde o, sakın bir şekilde ağlıyor¹⁹.

Sultan Melikşah'ın Bağdat'taki İlginç Faaliyetleri

Sultan M e l i k ş a h, *Bağdat*'ta bulunduğu sıralarda, "*Tuğrul Bey ken-
 tinde* bulunan evine yakın bir yerde, bir şehir çarşısının yapılmasını" emretti. Sultanın bu emri üzerine tâcirler için hanlar ve içinde çeşitli malların bulunabileceği bir çarşı, yol ve sokaklar yapıldı. Sultanın eşi T e r k e n H a t u n da *Dâru'd-darb (Darbhane)* için güvenli bir hücre yaptırdı ve "Buralarda ticarî işlemlerin ancak altunlarla yapılmasını" halka yüksek sesle ilân ettirdi. Bu arada sultan, "*Sultan Camii*"nin yapılmasını ve bu camiin yapım giderlerinin tespit edilip bunların gümüş parayla ödenmesini" emretti. Bunun üzerine bu camiin yapımına derhal başlandı. Buranın gözcülerinden bir kısmının bütün ücretlerini bizzat sultan üzerine alıp ödedi, camiin inşasının denetim işlerine de *Kadi'l-kudât E b û B e k r e ş -*

¹⁹ Bu hususta bk. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-mülük ve'l-ümem* Yay. Muhammed Abdülkadir Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, indeks: İbrahim Şemseddin, Beyrut 1993-95, XVI, s. 294-95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih* (Beyrut 1966), X, s. 199; krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 123-25; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 124-25.

Şâ m î'yi atadı. İnşa için gerekli olan tahta ve keresteleri de *Sâmerrâ*²⁰ Cami-i'nden getirtti. Sultan, ayrıca *Ebû Hanîfe Medrese* ve *Çarşısı*'nı da yaptırdı. Bu arada sultan, avladığı hayvanların boynuzlarından *Kûfe*'nin dışında bir *Minare (Minaretü'l-kurûn)* yaptırdı. Bunun aynısını *Mâverâünnehr*'de de yaptırdı. Rivayet edildiğine göre, bu hayvanları bizzat kendisi avlamış ve bunların sayısı da 10 bin imiş. Öte yandan vezir N i z a m ü l m ü l k de *Bustanü'l-cisr* ve buna sınır olan hastahaneye ait vakıf topraklarını, 50 yıl süreyle kiraladı. O, bütün bu işleri yoluna koymak ve bitirmek amacıyla kendini bir eve âdeta hapsedti. Bu arada E b u ' l - H a s a n e l - H e r e v î, kendisine ait olan bir hanı N i z a m ü l m ü l k'e armağan etti, E b û S a ' d e l - Y a - h u d î de bu hanın bakımını bizzat üzerine aldı. T â c ü l m ü l k E b u ' l - G a n â i m, *Dârü'l-hemmâm*'ı ve onun devamındaki *Benü'l-Me'mun Kasrı*'nı ve *Hâc* emîri K u t l u ğ'un evini satın aldı ve bütün bu binaların hepsini, *Reîs E b û T â h i r İ b n ü ' l - E s b â ğî*'yi görevlendirip tamir ettirdi²¹.

Sultan Melikşah'ın Veziri Nizamülmülk'le Olan İlginç İlişkileri

Sultan M e l i k ş a h 'ın 76 yıl, 10 ay ve 19 gün yaşayan veziri N i - z a m ü l m ü l k'ün ömrünün bu kadar uzun olmasından hoşlanmadığı, rivayet edilmiştir. Özellikle N i z a m ü l m ü l k'ün düşmanları, onun devlete ait mal ve paralardan pek çoğunu almış olduğunu, sultana bildirmişler, işte bu nedenle de M e l i k ş a h, vezirinden hoşlanmamaya başlamıştı, hattâ bu husus, halk arasında bile yayılmıştı. Bunun bir sonucu olarak sultan, N i - z a m ü l m ü l k'ün oğlu Ş e m s ü l m ü l k O s m a n'ın valisi bulunduğu *Merv* kentine, değerli *mamlükü* (yetiştirme) B e r d i (ya da K o d a n)'yi *şihne* olarak atadı. Buna son derecede kızıp öfkelenen O s m a n, B e r d i'yi tutuklatı ise de bir süre sonra serbest bıraktı, o da yardım istemek amacıyla *Merv*'den ayrılıp sultanın yanına gitti. Bunun üzerine sultan, devletin ileri gelenlerini (erkân) yanına çağırıp onlara "H â c e H a s a n (N i z a m ü l m ü l k)'a gidin ve benim adıma ona, 'Sen, hükümdarlıkta benim ortağım mısın? Bu husus için bir karar gerekir. Yok eğer sen, bana tâbi bir durumda isen o takdirde haddinin gereğini yapman gerekir. Senin çocukların *Selçuklu* ülkesinin büyük bir bölümünün yönetimini kendi başlarına ele geçirmiş durumda bulunuyorlar, hattâ onlar, bana karşı olan

²⁰ *Abbasilerin Elcezire*'deki yönetim merkezi olup bugün *Bağdat*'ın kuzeyinde ve *Dicle* ırmağı kıyısında büyük bir harabe alanı (Bk. İA. "Sâmerrâ" mad.).

²¹ Bu konudaki bilgileri krş. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 166 vd.; O. Turan, a.g.e., s. 87, 156.

hürmet ve saygıdan ayrılmama hususunda ikna olunamadılar” dedi. Bunun üzerine devlet erkânı, sultanın bu sözlerini aynen N i z a m ü l m ü l k’e ulaştırdıkları zaman N i z a m ü l m ü l k, onlara dedi ki “Sultana söyleyin: O, devletin yönetiminde kendisinin ortağı olduğumu bilmiyor mu? O, benim devlet yönetiminde aldığım önlemler sayesinde sultanlık makamına geldiğini ve babası öldürüldüğü zaman herkesin kendi aleyhine birleştiğini bilmiyor mu? O, ordusuyla *Amuderya* ırmağını geçip birçok memleket fethettiği zaman *Selçuklu* ülkesi, yükselmek için revaçta olanlarla korkudan ürkek bir duruma düşenler arasında, sadece benim aldığım yerinde ve yararlı önlemler sayesinde bu iyi duruma geldi. İşte bundan sonra ona söyleyip bildirin ki hükümdarlık tâcının devamı, ancak vezirlik *divitinin* (*hokka*) benim elimde olmasına bağlıdır. Bu divit kapatıldığı takdirde o tâc da yok olur”. N i z a m ü l m ü l k’ün bu sözleri sultana bildirilince sultan da vezir için bir takım önlemler almaya devam etti. Rivayet edildiğine göre, vezirin öldürülmesi, sultanın onayı ve T a c ü l m ü l k E b u ’ l - G a n â i m’in girişimleri sonucunda olmuş²².

Yukarıda söz konusu edilenlere ilâve olarak Sultan M e l i k ş a h ’ın ilginç hâl ve davranışlarıyla ilgili kayıtları şöylece sıralayabiliriz:

1- Sultan M e l i k ş a h , fakirlere 10 bin altın tutarında sadaka verirmiş, bu nedenle de “Ben, her şeyden berî olan T a n rı’dan korkarım” demiştir. *Türk* ülkelerinin en uzak yerinden *Yemen*’in en uzak yerlerine kadar olan memleketlerde adına hükümdar olarak hutbe okutulan Sultan M e l i k ş a h’a birçok hükümdarlar, mektuplar yazıp onunla ilişkiler kurmuşlardır. Sultan öldüğü zaman *Bizans*, *Lân*²³, *Hazar*, *Suriye*, *Yemen*, *Fars* ve diğer memleket hükümdarları, taziyet için elçiler gönderdiler. Vezir N i z a m ü l m ü l k’ün söylediğine göre, eğer Sultan M e l i k ş a h , yılda 20 milyon altından daha çok vergi toplatsaydı kendi döneminde bütün yollar güvence altında olurdu. Onun hayır işleri yapmaktaki niyeti daima isabetli ve iyi olmuştur. O, kadınlara ve güçsüz insanlara yardımda bulunur, onlara hep arka çıkardı²⁴.

²² Sultan M e l i k ş a h - vezir N i z a m ü l m ü l k ilişkileri hakkında bk. A. Sevim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi, İbnü’l-Adîm, Bugyetü’t-taleb fi Tarihi Haleb* Seçmeler, Ankara 1989, TTK. yay., s. 42, 55-57, 36-61; İbnü’l-Cevzi, a.g.e., XVI, s.302-307; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, II, İstanbul 1977, s. 13-14. İ. Kafesoğlu, a.g.e, s. 198-206; O. Turan, a.g.e., s. 158-160; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 131-132; İA. “Nizamülmülk” mad.

²³ *Bâbü’l-Ebvâb*’a yakın olup *Hazar Denizi*’ne kadar uzanan büyük bir ülke (Bk. İA. “Allân” mad.)

²⁴ İbnü’l-Cevzi, a.g.e., XVI.s.309.

2- Tâcirlerden birisi, sultanla ilgili olarak şunları söylemiştir: Ben, bir gün sultanın ordugâhında idim. Sultan, bir gün ava çıkmak amacıyla atuna bindi, yolda giderken ağlamakta olan bir köylüye rastladı ve ona “Ne oldu böyle sana?” deyince o da sultana “Ey *haylbaşı* (*Suvari Komutanı*)²⁵, benim yanımda bir yük karpuzum vardı, ben, bunları satacaktım. Fakat bana rastlayan üç asker, bunları benden aldılar” dedi. Bunun üzerine sultan, ona “Ordugâha git, orada kırmızı bir kubbe var, orada otur ve akşama kadar oradan kalkma, ben, geri dönüp seni zengin edecek kadar ihsanlarda bulunacağım” dedi. Bir süre sonra sultan, avdan dönünce *Şarabî* (*Şarabdâr*)²⁶’ye “Ben, karpuz istemişim, bu nedenle askerleri ve otağlarını kontrol et!” dedi. Sultanın bu emri üzerine *Şarabî*, sultanın bu emrini derhal yerine getirdi ve ona karpuz getirdi. Sultan, hemen ona “Bu karpuzu kimin yanında gördün?” diye sorunca o da “Falan *Hâcib*’in otağında” dedi, sultan da “O *Hâcib*’i hemen bana getirin” dedi ve *Hâcib* de derhal sultana getirildi. Sultan, ona “Bu karpuz sana nereden geldi?” diye sorunca *Hâcib*, “Bunu bana askerler getirdi” dedi. Bunun üzerine sultan, “O askerleri hemen derhal istiyorum” deyince yapılan kötülüğü hisseden *Hâcib*, bunu askerlere bildirdi. Bunun üzerine öldürüleceklerini hisseden askerler, oradan derhal kaçıp uzaklaştılar, *Hâcib* ise geri dönüp sultana “Onlar, sizin kendilerini istediğinizi anladıkları için kaçmışlar” dedi. Bunun üzerine sultanın “O köylüyü bana getirin” demesi üzerine köylü derhal getirildi. Sultan, ona “Senin karpuzlarını, *-Hâcib*’i gösterip- bu adam mı aldı? diye sorunca köylü de “Evet” deyince sultan, ona “Bu *Hâcib*, babamın ve benim yetiştirmem (*Memlûk*)’dir, onu, benim sana bir ihsanım olarak teslim ediyorum. Fakat bu *Hâcib*, sana ait olan karpuzları senden alan askerleri buraya getirmedi. T a n r ı’ya ant olsun ki sen, onu bıraksan o takdirde senin boynunu kesinlikle vurdururum” dedi; bu nedenle köylü, *Hâcib*’in elini sıkıca tutup dışarı çıkarttı, daha sonra da *Hâcib*, köylüden canını 300 altına satın aldı. Daha sonra o köylü, dönüp sultana gelerek ona “Ey sultan, bana armağan olarak verdiğin o *Hâcib*, kendini 300 altına benden satın aldı” dedi. Bunun üzerine sultan, ona “Sen buna razı mısın?” diye sorunca o da “Evet” dedi, sultan da ona “O hâlde parayı al ve bizden memnun olarak buradan git!” dedi²⁷.

²⁵ Bu kelime hakkında bk. A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 514.

²⁶ Sultanın içki ve şerbetlerini hazırlayan *Şarabhane* âmiri Bk. A. Sevim-E.Merçil, a.g.e, s. 506.

²⁷ Bu hususta bk. İbnü’l-Cevzî, a.g.e., XVI, s. 309. Burada verilen Sultan M e l i k ş a h ’la ilgili bu ilginç kayıtları krş. İbnü’l-Esîr, a.g.e., X, s. 211-12; Ahmed b. Mahmud, II, s. 23-24; ayrıca bk. A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 135.

Bu ilginç kayıtlarda da Sultan M e l i k ş a h 'ın *Selçuklu* ülkesinde hiçbir kimsenin herhangi bir şekilde haksızlığa uğrayıp zarar görmemesi ve gördükleri takdirde de nasıl korunduğu hususunda ne kadar hassas bir tutum ve davranışlarda bulunduğu, bütün açıklığıyla görülmektedir.

3- Sultan M e l i k ş a h , beraberindekilerle birlikte oldukça dar ve sarp bir yolda giderken beraberinde, üstünde mal yüklü katırlar bulunan bir tâcire rastladı. Sultanın yanında bulunan kimseler, kendilerine yol açmak amacıyla katırları, at üstünde bulunan tâcirin tarafına çekmeye başlayınca sultan, onlara “Öyle yapmayın, biz atların üstünde olduğumuz için kolaylıkla yukarı tepeye çıkabiliriz, fakat bu katırların üzerlerinde çok ağır yükler vardır, bu durumda onları yukarı tepeye çıkarmaya çalışmak, çok zor ve tehlikeli olur” dedi. Böylece sultan, beraberindekilerle birlikte tâcirin yükleriyle oradan geçip gidinceye kadar düz yola çıktı, daha sonra da geri döndü.

Daha sonra sultan, bu kez yürümekte olan bir kadına rastladı ve ona “Böyle yaya olarak nereye gidiyorsun?” diye sorunca kadın da “*Hacca* gidiyorum” diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan, ona, “Nasıl olur da buna gücün, kuvvetin yeter?” diye sorunca kadın, “Ben, işte böyle yaya olarak *Bağdat*’a gidip oradan, sevap kazanmak için beni *Hacca* götüreceğ birisini bulacağım” dedi. Onun bu sözleri üzerine sultan, çantasında bulunan altınları çıkarıp kadının üzerindeki şala attı ve “Bunlarla kendine bir binek hayvanı satın al, geri kalanları da senin gerekli giderlerine sarfet” dedi²⁸.

Öteki ilgili kaynak ve araştırmalarda pek yer almayan bu kayıtlarda da Sultan M e l i k ş a h 'ın, güç durumlarında kalan kimselerle nasıl yakından ilgilenip onlara gerekli yardım ve destekleri yapmaktan geri kalmadığı, bütün açıklığıyla görülmektedir.

4- Sultan M e l i k ş a h , isyan hâlinde bulunan T e k i ş 'le savaşmak için harekete geçtiği sıralarda, *Tus* kentindeki A l i b . M u s a e r - R ı z a 'nın türbesine (*Meşhed*) uğradı ve beraberindeki veziri N i z a m ü l m ü l k 'le birlikte türbenin bulunduğu yere girdi ve duada bulundu; sonra sultan, vezirine, “Ey H a s a n , sen bu türbede ne için dua ettin?” diye sorunca vezir, “T a n r ı , seni kardeşine karşı başarılı kılsın diye duada bulundum” deyince sultan, “Ben ‘T a n r ı ’dan bunu istemedim, ancak T a n r ı m , eğer kardeşim, *Müslümanlar* için benden daha iyi hizmette bulunuyorsa onu, bana karşı

²⁸ Bu ilginç kayıtlar için bk. İbnü'l-Cevzi, a.g.e., s. XVI, s. 310. Ahmed b. Mahmud, II, s. 24-25.

başarılı kıl, yok eğer ben, *Müslümanlara* ondan daha iyi hizmet ediyorsam, o takdirde beni, onun karşısında başarılı kıl!" şeklinde dua ettim" dedi²⁹.

Bu kısa kayıta da ülkesinde yaşayan halka hizmet etme hususunda Sultan M e l i k ş a h'ın ne kadar güzel ve olumlu niyet sahibi olduğu, bütün açıklığıyla görülmektedir.

5- Bir *Türkmen*, beraberinde başka bir *Türkmenle* birlikte sultan M e l i k ş a h'a gelip "Bu adamın kızımıyla olan cinsî ilişkisini gözlerimle gördüm, onu öldürmem için bana izin vermenizi sizden istiyorum" deyince sultan ona, "Onu öldürme, biz, senin kızını onunla evlendiririz, mihrini de *Devlet Hazinesi'*nden karşılız" dedi ise de *Türkmen*, "Onu öldürmekten başka hiçbir şeye razı olmam" dedi. Onun bu sözü üzerine sultan, "Bana bir kılıç getirin" dedi, kendisine hemen getirilen kılıcı kınından çıkararak sultan, şikâyetçi *Türkmen'e* "Gel" dedi. Buna herkes şaşırıp kaldı ve sultanın, kızın babasını öldüreceğini sandılar. *Türkmen*, kendisine yaklaşıncı sultan, kılıcı ona verdi ve kınını kendi elinde tuttuğu kılıcı "Kınına sokmasımı" emretti, fakat *Türkmen*, ne kadar çok uğraştıysa da sultan, ters çevirdiği kına, onun kılıcı sokmasına fırsat vermedi. İşte bu sırada da sultan, ona "Kılıcı niçin kınına koyamıyorsun?" diye sorunca *Türkmen*, "Ey sultan, sen, kılıcı kınına sokmama imkân vermiyorsun ki" diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan, ona "İşte senin kızın da eğer istemeseydi o *Türkmen*, kızına yaptığı şeyi yapamaz, dolayısıyla da kızının ırzına geçemezdi. Eğer o *Türkmeni* öldürmek istiyorsan o takdirde kendi kızını da onunla birlikte öldür" dedi. Sultanın bu sözleri üzerine *Türkmen*, sultana cevap vermeyip yalnızca "Sultan ne emrederse o olur" demekle yetindi. Sultan da kadın ve *Türkmenin* nikâhını kıyacak kimseleri getirip ikisinin nikâhını kıydırdı ve *Devlet Hazinesi'*nden de kadının mihrini verdi³⁰.

6- Bir gün sultanın huzuruna bir vâiz gelip ona şu hikâyeyi anlattı:

Kisrâlardan (Eski İran hükümdarları) birisi, askerlerinden ayrı kalıp bir bostandan geçerken oradaki insanlardan içecek su istemiş. Küçük bir kız çocuğu da ona bir kap içinde, şeker kamışı suyu ve biraz da kar getirmiş, *Kisrâ* da onu içmiş ve çok beğenmiş, kız çocuğuna "Bu nasıl yapılıyor?" diye sorunca kız da ona "Bu, bizim burada yetişen şeker kamışından yapılır;

²⁹ İbnül'-Cevzî, göst. yer. Bu ilginç kayıtları krş. İbnül'l-Esîr, a.g.e., X, s. 211.

³⁰ Öteki ilgili kaynak ve araştırmalarda yer almayan Sultan M e l i k ş a h'ın adalet uygulamasıyla ilgili bu ilginç kayıtlar için bk. İbnül'-Cevzî, a.g.e., XVI, s. 310; Ahmed b. Mahmud, II, s. 25-26.

kamışı ellerimizle sıkamak suretiyle işte bu suyu çıkarırız” cevabını vermiş. Bunun üzerine *Kisrâ*, “Ondan bana biraz daha getir” demiş, onun kim olduğunu bilmeyen kız, süratle harekete geçmiş. Bu arada *Kisrâ* da kendi kendine, bu bostanı satın almak için buranın tutarı olan parayı sahiplerine vermeyi tasarlamış. Bir süre sonra kız, ağlayarak geri gelirken orada gördüğü, fakat tanımadığı sultan, ona “Neyin var senin?” diye sorunca kız da ona “Sultanımızın bize olan niyeti değişmiş” demiş. Bunun üzerine sultan, ona “Bunu nereden anladın?” deyince kız, “Ben, bu suyu zorlamadan sıkıp çıkarıyordum, fakat şimdi ne kadar uğraştımsa da bir türlü çıkaramadım” demiş. Sultan, onun doğru söylediğini anlamış, bu nedenle de ona, “Git ve yeniden sıkmayı dene, bu kez başarılı olup amacına ulaşacaksın” demiş ve kıza azmettiği şeyi yapabilmesine karar vermiş, böylece kız da kamışı sıkıyarak başarmış ve güleç bir yüzle sultana geri gelmiş.

Vâiz, bu hikâyeyi anlatınca sultan, ona demiş ki “Bana bunları böyle anlatıyorsun da halka neden bunları şöyle anlatmıyorsun?” : *Kisrâ*, yalnız başına bir bostandan geçerken bostan bekçisine, “Bana, bir salkım koruk ver, çünkü beni hararet bastı, bu sebeple de çok susadım” demiş. Bekçi de ona “Bunu yapamam, çünkü sultan bile gelip bundan hissesine düşeni almamıştır, bu nedenle ben, ona asla haksızlık edemem” demiş. Aralarında vezir N i z a m ü l m ü l k’ün de bulunduğu yerde hazır olanlar, Sultan M e l i k ş a h’ın vâizin söylediği o hikâyeye, söylediği bu hikâyeye karşılık vermesi üzerine hayrete düşmüşler ve bunu, onun güçlü zekâsına yormuşlardır³¹.

7- Sultan M e l i k ş a h, *İsfahan*’dan *Antakya*’ya, oradan da *Bağdat*’a gitmiş ve geçtiği bütün yerlerde askerlerinden hiçbirisinin halktan zorla, ya da haksız olarak herhangi bir şeyin aldığı asla rivayet edilmemiştir. Sultan, askerleriyle *Bağdat*’a her gelişinde halk, şehir içinde kıtlık ve dolayısıyla pahalılık olmasından endişeye kapılmışsa da ancak durum, sandıklarının tersine çıkmıştır; hattâ sıradan insanlar, gece, gündüz demeden onun askerlerinin arasına karışır, satıcılar da incir ve tavuk satmak için askerlerin arasında hiç korkup çekinmeden dolaşırlar ve istedikleri fiyatlardan satış yaparlardı. Bu arada sultan, gümrük harcını kaldırmak isteyince tahsildarlardan birisi, ona “Ey sultan, bu sayede, bu yıl *Devlet Hazinesi*’nden 600 binden

³¹ Aynı şekilde ilgili kaynak ve araştırmalarda bulunmayan Sultan M e l i k ş a h hakkındaki bu ilginç kayıtlar için bk. İbnü’l-Cevzî, a.g.e., XVI, s. 310-11; Ahmed b. Mahmud, II, s. 26-27.

fazla altın eksiltmiş olacaksın” deyince sultan ona, “Para ve mal T a n r ı ’ya aittir, kullar, onun kullarıdır, yeryüzü de onun ülkesidir, bu sebeple bu iş, böyle olacak. Bu sebeple her kim, böyle bir iş için bir daha bana gelecek olursa onun boynunu vurdururum” demiştir³².

8- *Vâsıt*’a bağlı büyük bir köy olan *Haddâdiyye* adlı köyden *Gazzal*’ın oğulları adıyla tanınan iki kişi, Sultan M e l i k ş a h ’ın yanına gelip atının üzengisine yapışarak ona şunları söylediler: “Biz, H u m a r t e k i n e l - H a - l e b î ’ye iktâ edilmiş olan *Haddâdiyye* köyündensiz. H u m a r t e k i n, bizim 1600 altınımıza el koyduğu gibi birimizin ön dişlerinden iki tanesini de kırdı, bu dişler, şu anda, onun avucunun içinde durmaktadır. Ey sultan, ondan bizim hakkımızı alman için sana geldik. Senin adaletin halk arasında çok yayıldı, bu sebeple biz de sana geldik. T a n r ı ’nın sana yapılmasını farz kıldığı gibi, ondan hakkımızı alırsan ne âlâ, yok eğer bunu yapmazsan T a n r ı, aramızda adaletle hüküm verecektir.” Bunun üzerine sultan, atından inerek onlara “Her biriniz, kolumun bir yanından tutarak beni N i z a m ü l m ü l k ’ün evine götürünüz” deyince onlar, sultanın bu sözleri kendilerini ürkütüp korkuttuğu için onun bu isteğini yerine getirmeye cesaret edemediler. Fakat sultan, dediğini yapmaları için her ikisine ant içirince her biri, sultanın yanından tutarak onu N i z a m ü l m ü l k ’ün evinin kapısına kadar götürdüler. Kendisine, sultanın ve beraberindekilerin geldiğini haber alan N i z a m ü l m ü l k, süraile evinden çıkıp sultanın önünde yer öptü ve “Ey yüce sultan, neden böyle yapıyorsun?” diye sorunca sultan, ona şöyle dedi: “Yarın, T a n r ı ’nın huzurunda benden *Müslümanların* hakları sorulduğu zaman hâlim nice olacak. Seni, benim adıma bu görevi yerine getirmen için atamıştım. Halka bir zarar gelirse senin yüzünden gelir, muhatab sen olursun, bu nedenle işine iyi bakıp görevini yerine getir!” Bunun üzerine vezir, yer öpüp sultanın emrini yerine getirmek için derhal harekete geçti. Çok geçmeden sultan geri dönünce vezir, “H u m a r t e k i n ’in azledilmesi, *iktânın* elinden alınması, el koyduğu mal ve paraların sahiplerine geri verilmesi ve öne sürülen deliller ispatlandığı takdirde de H u m a r t e k i n ’in iki dişinin sökülmesi için” bir *ferman* hazırladı. Bunun üzerine N i z a m ü l m ü l k ’ün kendilerine 100 altın bağışladığı iki kişi, derhal oradan ayrıldılar³³.

³² Sultanın ordusundaki askerlerin nasıl bir disiplinle yetiştirildiğini ve sultanın adalet uygulamasını gösteren bu ilginç kayıtlar için bk. göst. yer.

³³ Hibetullah b. Mubarek b. Yusuf’un eserinden naklen İbün’l-Cevzî, a.g.e., XVI. s. 311-12; ayrıca bk. İbnü’l-Esir, a.g.e., X. s. 212-13; A. Sevim-E.Merçil, a.g.e., s. 134.

9- Sultan M e l i k ş a h Rey kentinde, huzuruna güzel bir şarkıcı kadını getirtmiş ve onun söylediği şarkıyı çok beğenmiş, canı onu arzulayınca kadın, ona “Ey sultan, ben, senin bu güzel yüzünün cehennem ateşinde azap görmesinden çekinirim. Helâl ile haram arasında bir tek sözcük var” demiş. Bunun üzerine sultan, ona “Doğru söyledin” dedikten sonra kadını çağırarak bu şarkıcı kadını kendisiyle evlendirtmiştir³⁴.

10- Bir ara *Bâtınî* inancı, sultanın inancını bozmuşsa da sonradan o, inancını yeniden düzeltmiştir. Sultan M e l i k ş a h'ın yakınlarından olan *Cürcanlı* bir vâiz, sultanın inancı *Bâtınîlikle* bozuldu, hattâ daha da ileri giderek sultan, “T a n r ı nedir, T a n r ı diyerek ne demek istiyorsunuz?” demeye başladı. Ben de onun sorduğu bu soru üzerine şaşkına döndüm ve güzel bir cevap olarak sultana şunları yazıp bildirdim:

Şunu iyi bil ki ey hükümdar, bu avam tabakası ve câhiller, T a n r ı'yı his yoluyla ararlar, o hissi yitirirlerse onu inkâr etmeye kalkarlar, bu da sağduyu sahipler için uygun bir durum olmaz. Bizim duygularımızın ulaşamadığı varlıklarımız vardır, *akıl* onları reddetmiyor. Akıl, onları ispat ettiği için onları inkâr etmek mümkün değildir. O insanlardan birisi, sana “Gördüklerimizin dışında hiçbir şey, mevcut değildir” derse işte o zaman T a n r ı'yı inkâr etmek, *emir* (buyruk) ve *nehîy* (men, yasak)'den pek hoşlanmayan câhil insanların içine nüfuz eder. Onlara göre, bizim için gelişip büyüyen ve ölümden sonra artık geri gelmeyecek olan uzun ve derin olan maddî bedenlerimiz vardır. Bu bedenler, gıdaları kabul edip alır, ondan güzel işler ortaya çıkar, meselâ tıp ve hendese gibi... Ve sonunda bütün bunların bu bedenlerin ötesindeki manevî bir şeyden ortaya çıktığını anlamışlardır; işte bu da *ruh* ve *akıl*'dir. Onlara “Bu iki şeyi duygularınızla mı idrak ettiniz?” diye sordüğümüz zaman onlar, “Hayır, onları, kendilerinden ortaya çıkan etkilerine deliller göstererek idrak ettik” derler. Biz de onlara “T a n r ı'dan rüzgârların ve yıldızların yaratılması, feleklerin yönetimi, ekin yeşertme, zamanı (*devranı*) çekip çevirme ortaya çıktığı hâlde, onu hissetmeyi nasıl oldu da yitirdiniz? Bu bedenin nasıl bir *ruhu* ve *aklı* varsa, bu ikisi sayesinde mevcut ise bu ikisi hisle idrak edilemeyip akli deliller, buna tanıklık ediyorsa işte her şeyden berî olan Yü c e T a n r ı'nın da bu yaptıklarını hisseden akıl sayesinde varlığı sâbittir” dedik. C ü r c a n l ı vâiz'in kendisine yazıp bildirdiği bu sözleri beğenen ve bundan dolayı duyulanan

³⁴ Öteki ilgili kaynak ve araştırmalarda yer almayan bu özel ve ilginç kayıt için bk. İbnü'l-Cevzi, a.g.e., XVI., s. 313; Ahmed b. Mahmud, II, s. 29.

Sultan M e l i k ş a h , *Bâtunîleri* lânetlemiş ve onun kendisine yazdığı şeylerin gerçekleri ortaya koyduğunu anlamıştır³⁵.

11- Bilindiği üzere vezir N i z a m ü l m ü l k'ün *Nihavend* yakınlarındaki *Sihne*'de konaklamakta iken E b û T â h i r adlı bir *Bâtunî*, elinde bir dilekçeyle onun yanına gelip dilekçeyi ona verdi, vezir de bunu okurken *Bâtunî*, elindeki bıçakla veziri ağır bir şekilde yaraladı. Bunu haber alan Sultan M e l i k ş a h , *Bağdat*'taki evine yaralı olarak getirilen N i - z a m ü l m ü l k'ün yanına derhal geldi. Bunun üzerine vezir, ona “Ey âlemin (dünyanın) sultanı, ben, babanın ve senin devletinde yaşlandım. Bana biraz zaman verseydin -çünkü ömrümden ancak az bir zaman kaldı- ya da beni vezirlikten uzaklaştırsaydın da bana böyle sûikast yapılmasını emretmeseydin” dedi. Bunun üzerine sultan, hep boynuna asarak taşıdığı bir *Kur'an*'ı çıkarıp bu sûikast işinden haberi olmadığı ve bir emir vermediği hususunda ant içti ve “Ben, bu işe nasıl razı olup reva görürüm. Oysaki sen, benim devletimin bereketisin ve babam yerindesin” dedi³⁶.

Bilindiği üzere Sultan M e l i k ş a h , *Bağdat*'ta iken ava çıktığı sıralarda hastalanmış ve *Bağdat*'a döndükten sonra da 38 yaşında hayatını kaybetmiştir (19 Kasım 1092). Cesedi, *İsfahan*'a götürülüp oradaki kendi medresesinde bulunan türbesine defnedilmiştir³⁷.

Sınırları, Çin sınırından *Marmara Denizi*'ne, *Kafkaslar*'dan *Yemen*, *Aden* ve *Mısır* sınırlarına kadar uzanan *Büyük Selçuklu Devleti*'nin en büyük hükümdarı olan Sultan M e l i k ş a h , ülkede yaşayan *Müslüman* ve *Müslüman* olmayan halklara karşı din ve mezhep farkı gözetmeksizin -daha önce birçok kez değinildiği üzere- daima hoşgörülü bir şekilde haksızlığa ve dolayısıyla zarara uğramaları için gerekli önlemleri aldırılmış ve tabii bunun bir sonucu olarak da bütün *Selçuklu* ülkesinde huzur ve sükûnu sağlamış, bu sebeple *Âdil Sultan* lâkabıyla anılmıştır³⁸.

³⁵ Yine ilgili diğer kaynak ve araştırmalarda yer almayan bu ilginç kayıtlar için bk. E b u ' l - V e f â b. U k a y l'den naklen İbnü'l-Cevzi, a.g.e., XVI, s. 312-13.

³⁶ Bk. *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 57, 59; ayrıca bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 198-206; O. Turan, a.g.e., s. 158-60; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 131-32; *İA*. “Nizamülmülk” mad.

³⁷ Sultan M e l i k ş a h'ın hükümdarlık dönemi ve tarihi kişiliği hakkında ayrıntılı bilgiler, İ. Kafesoğlu'nun adı geçen eserinde yer almaktadır. Ayrıca bk. O. Turan, a.g.e., s. 159-162; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 133-36 ve bu eserlerdeki geniş bibliyografya.

³⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 204 vd.; O. Turan, a.g.e., s. 160-62; A. Sevim-E. Merçil, a.g.e., s. 133-36.

